

İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış

A General Overview of Medical and Pharmaceutical Sciences in the Time of the Ilkhanate

Özkan DAYI

Associate. Prof., Bayburt University, Department of History, Bayburt, Türkiye
Doçent Dr., Bayburt Üniversitesi, İTBF, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye
Orcid: 0000-0001-8192-3445 | E-posta: ozkandayi@bayburt.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Dayı, Ö. (2024). A General Overview of Medical and Pharmaceutical Sciences in the Time of the Ilkhanate. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 1-14.

Dayı, Ö. (2024). İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 1-14.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 31 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 09 February /Şubat 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 1-14

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Özkan DAYI).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Moğol istilasından sonra yeni bir değişim ve dönüşüm dönemine giren Ön Asya coğrafyası ilmî alanlarda farklı bir gelişim çağına sahne olmuştur. Bu bölgede on üçüncü yüzyılın başında savaşın, katliamların ve göçün yıkıcı etkisiyle durma noktasına ulaşan bilimsel faaliyetler, Moğolların Ön Asya'ya hâkim olması ve ardından bir Moğol şube devleti olan İlhanlı devletinin tesis edilmesi ile yeniden canlanmaya başlamıştır. Süreç içerisinde tıp ve eczacılık ilminde değişimin nasıl cereyan ettiği çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda süreç boyunca Moğol yönetimlerinin tıp ve eczacılık ilmine oldukça ilgili oldukları bilinmektedir. Özellikle İlhanlılar zamanında Hâce Nasîrüddîn Tûsî ve onun yardımcıları arasında bulunan tabipler, Vezir Sa'dü'd-Devle, Vezir Reşîduddîn Fazlullah ve dönem içerisinde yetişen diğer âlimler İlhanlı tahakkümünde tıp ve eczacılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Yine bu dönemde açılan veya yeniden faal hale getirilen hastanelerin varlığı, tıp ilminin İlhanlı yöneticileri nezdinde değer ve ilgi gördüğünü kanıtlamaktadır. İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık eğitimi veren kurumların tesis edildiği bilinmektedir. İlhanlı toprakları bu alanda araştırmaların yapıldığı, İlhanlı coğrafyasının dışında yer alan Hint ve Çin diyarlarına tıp ve eczacılık incelemeleri için elçilerin gönderildiği dönemin kaynak eserlerine yansımaktadır. Çalışmamızda bu bilgiler dikkate alınarak İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık ilminin genel durumu, dönemin tıp âlimleri, bu alanda yazılan eserleri, İlhanlı ülkesinin tıp eğitim merkezlerini ve hastanelerini aktarmayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, İlhanlılar, tıp, eczacılık, hastaneler, tabipler.

Abstract

The Near East geography, which entered a new period of change and transformation after the Mongol invasion, entered a different era of development in scientific fields. The scientific situation in this region, which experienced the devastating effects of war, massacres and migration at the beginning of the thirteenth century, began to revive with the Mongols' domination of Asia Minor and the subsequent establishment of the Ilkhanid state, a Mongolian branch state. How the change takes place in the science of medicine and pharmacy in the process constitutes the subject of our study. In this context, it is known that the Mongolian administrations were very interested in medicine and pharmacy throughout the process. Especially during the Ilkhanid period, the physicians among Hâce Nasîrüddîn Tûsî and his assistants, Vizier Sa'dü'd-Devle, Vizier Reşîduddîn Fazlullah and other scholars who grew up during the period caused the development of medicine and pharmacy under the Ilkhanid rule. Again, the hospitals that were rebuilt or reactivated during this period prove that medical science was valued and interested by the Ilkhanid administrators. It is known that institutions providing medical and pharmacy education were established during this period. It is reflected in the source works of the period when research in this field was carried out in the Ilkhanid country and ambassadors were sent to the Indian and Chinese lands outside the Ilkhanid geography to study medicine and pharmacy. Taking this information into consideration in our study, we aim to convey the general situation of medicine and pharmacy during the Ilkhanid period, the medical scholars of the period, the works written in this field, the medical education centers and hospitals of the Ilkhanid country.

Keywords: Mongols, Ilkhanate, medicine, pharmacy, hospitals, physicians.

Giriş

Tarihi boyunca insan hayatının en önemli meselelerinden biri olan sağlık; siyasî, askerî ve iktisadî gelişmelerden etkilenmiştir. İslâm öncesi dönemde Cündişâpûr külliyesi¹ sağlık alanında Ön Asya'nın eğitim, uygulama, teşhis ve tedavi aşamalarında merkezi konumunda idi. Tıp ve eczacılık bilimleri, Ortaçağ İslâm medeniyetinin ehemmiyetle ele aldığı ilimlerden olmuş, bu doğrultuda İslâm dünyasının birçok yerinde gelirini vakıflardan karşılayan dâru's-şifâlar açılmış ve ünlü tıp âlimleri yetişmiştir. Özellikle Ortaçağ İslâm dünyası, tıp ve eczacılık alanlarındaki kurum ve eğitim merkezleri ile sağlık konusunda dünya tarihini etkileyen gelişmelere ve yeniliklere ev sahipliği yapmıştır.

İslam dünyası içerisinde bilinen ilk tıp merkezi 869 tarihinde Şâpûr b. Sehl tarafından inşa edilen Cünd-i Şâpûr külliyesidir (Âbâdî, 1397 hş., s. 88-90). Abbâsî halifesi Mansûr zamanında Dâr-ul-Meccânîn adıyla bir sağlık merkezlerinin inşa edilmiştir. Bermekî ailesinin Abbâsî hilafetindeki vezareti zamanında Bağdad'da İbn-i Dehen Hindî'nin başkanlığında bir hastane kurulmuştur (Âbâdî, 1397 hş.. s. 105). Halife Mütevekkil döneminde Mısır'da ve Bağdad-Vasit şehirleri arasında bulunan Numanîye şehrinde hastaneler mevcut idi. Ayrıca Tolunoğulları zamanında Mısır'da büyük bir hastane hizmet vermekte idi. Buveyhilerden Adûddeve, Bağdad'ın batısında 982 yılında büyük bir hastane inşa ettirmişti (Elgood, 1934, s. 232). XI. ve XII. yüzyıllarda kurulan Mustansiriyye hastanesi ve Anadolu'da Türkiye Selçuklularının Anadolu'da inşa ettirdikleri hastaneler dönemin önemli tıp merkezleri idiler (Sâkkâr-Bozkurt, 2006, XXXII, s. 121-123). Şîrâz'da ise Salgurlular tarafından yaptırılan bir hastane mevcut idi. Bu hastane Fars Atabeyi Ebû Bekr Sa'd b. Zengî'nin veziri Fahreddîn Ebû Bekr tarafından kurulmuş idi (Gülşenî-Gaffârî-Furûzânî, 1391 hş., s. 3, 343-344). Moğol istilası öncesinde tıp ilminde parlak bir dönem yaşayan İslâm dünyası Abbâsî, Buveyhî ve Selçuklu hâkimiyetleri zamanında bu alanda önemli şahıslar yetiştirmiş ve tıp merkezleri kurmuştur.

Moğol istilasına kadar İslâm dünyasında tıp alanındaki gelişmelere kısaca değindikten sonra Moğol istilasından tıp ilminin nasıl etkilendiğine ve Moğol devlet adamlarının tıp ilmine bakış açısından bahsedeceğiz. Moğol saldırıları sonucunda Horasan ve İran coğrafyalarında hastanelerin ve tıp merkezlerinin yıkıma uğraması tıp ilmine büyük bir darbe vurmuştur. Bu tahrip döneminde diğer birçok âlim gibi tabipler de katliama uğramışlardır. Dönemin ünlü tıp ve felsefe âlimlerinden Fahreddîn Râzî'nin öğrencilerinden olan Kutbeddîn Mısrî, Cengiz Han'ın oğlu Tuli'nin Nişâbûr'a saldırısı sırasında katledilmiştir. Eczacılık konusunda el-Esbâb ve'l-Âlâmet adlı eseri ile tüm İslâm dünyasında tanınan bir diğer önemli tıp âlimi Necîbeddîn Semerkandî, Herât'ın Moğollar tarafından muhasarası sırasında şehit edilmiştir (Elgood, 2536 şş., s. 343-346; Şîrâzî, 1364 hş., s. 321). Âlimler, Moğol istilasının başlangıcında katliamlara dâhil edilmiş olsalar da, özellikle Maverâünnehr, Harizm ve Horasan bölgelerinde Moğolların askerî hâkimiyetlerini sağlamalarından sonra âlimlerin söz konusu olumsuzluklardan ayrı tutulmaya başladıklarını da söyleyebiliriz. Hatta bu bağlamda tabipler vergi ödemelerinden de muaf tutulmuşlardır (Elgood, 2536 şş, s. 346). Cengiz Han'ın Semerkand'a askerî harekâtında esir düşen bir tabip Han'ın hizmetine girmiştir. Bu dönemde Han, bir çeşit göz hastalığına yakalanmıştır. Oldukça çirkin görünümlü olduğu belirtilen bu tabip, Cengiz Han'a hizmet ettiği için Han'ın ilgisine mazhar olmuştu. Moğollar, tıp alanında İslâm dünyasındaki gelişmeler ve metotlar ile tanışmadan önce karşılaştıkları hastalıkları büyücülük ve hurafe niteliğindeki inançlar vasıtası ile tedavi etmeye çalışıyorlardı. Bu bağlamda ilmî açıdan tıp ve eczacılık ile henüz tanışmamışlardı (Tâcbahş,1375 hş., II, s. 345, 372).

İlhanlı devletinin himayesinde gerçekleştirilen bilimsel ve kültürel yeniliklerin Moğol istilasının İslam dünyasındaki yıkıcı etkisinin ve prestijinin gölgesinde kalması İlhanlı döneminin kültür tarihi açısından tam olarak algılanamamasına sebep olmaktadır. Çalışmamız ile Moğol istilasından sonra Ön Asya'da kurulan şube bir Moğol devleti olan İlhanlıların akademik çalışmalarda ele alınmayan tıp ve eczacılık alanındaki önemli faaliyetlerini tanıtmayı ve derli toplu bir şekilde aktarmayı amaçlamaktayız. Özellikle dönemin bilimsel faaliyetlerinin âlimler veya mekânlar üzerinden ele alınması döneminin hamisi olan İlhanlılara ve araştırma konusuna genel bir bakış açısı ile yaklaşmamızı gerekli hale getirmiştir. Tıp ve eczacılık alanında İslam dünyasına önemli hizmetleri olan İlhanlıların, bu dönemdeki faaliyetleri dönemin ana kaynakları doğrultusunda ele alınarak aktarılacaktır. Bu bağlamda İlhanlı hükümdarlarının ve devlet ricalinin tıp alanı ve tabipler ile olan ilişkileri, dönemin tıp âlimleri, hastaneler, tıp ve eczacılık eğitim hakkında bilgi vermeyi amaçlıyoruz. Çalışmamızda şş. ve hş. kısaltmaları ile şehinşahi ve hicri şemsi takvimler baz alınarak basılan eserler mevcuttur. Makalemizde bu kısaltmalardan bolca istifade edilmiştir. Anlam karmaşasına yol açmamak için bu açıklamayı yapmış bulunmaktayız.

1. İlhanlı Hükümdarları ve Tabipler

Yüzyıllarca hem tıp ilminin gelişmesine hem de insanlığın şifa bulmasına sebep olan vakıf kurumları, İlhanlılar zamanında da İslam medeniyetinin bir parçası olarak hizmet vermişlerdir. İlhanlı yönetimi tabipler ve âlimleri Hâce Nasîrüddîn Tûsî, Vezir Atamelik Cüveynî ve Vezir Reşîduddîn Fazlullah gibi önemli devlet adamlarının vasıtası ile himâye etmiştir. Hatta bu

¹ Cündişâpûr hakkında bilgi için bkz. (Uslu, 1993, VIII, s. 117-118).

dönemde Reşîduddîn Fazlullah ve Sa'dü'd-Devle gibi tabipler önemli mevkilere getirilmiş, Kutbeddîn Şîrâzî gibi ünlü âlimler *İbn-i Sînâ'nın Kânûn* adıyla bilinen meşhur tıp eserine şerhler yazmışlardır (Elgood, 2536 şş., s. 343-346).

İlhanlı hâkimiyetinin ilk döneminde İlhan Hülegü'nün tıp ilmine ve dönemin tabiplerine karşı yaklaşımı ile ilgili kesin bilgi mevcut değildir. Fakat Hülegü'nün takdirini kazanan, İlhanlı devletinin kuruluş aşamasında Hülegü'ye danışmanlık yapan dönemin ünlü bilgini Nasireddîn Tûsî, Hülegü'den aldığı destek ile Meraga'da oluşturduğu ilmî ortamda birçok tabibin yetişmesine sebep olmuştur. Nasireddîn Tûsî her ne kadar astronomi, matematik ve felsefe alanlarında âlim bir şahsiyet olsa da dönemin rivayetlerinden yola çıkarak tıp ilminden de çok uzak olmadığını anlamaktayız. Tûsî, yanlışlıkla kolundaki atar damarı kesen Hülegü'nün derin kesiğine dikiş atmış, bu işlemi yaparken Hülegü'nün gulamlarından birine damara gelen kan akışını önlemek için İlhanın pazusunun üstünden bir ip ile kolunu sıkıştırmasını istemiştir. Tûsî, kesiği diktikten sonra Hülegü'nün kolunu pansuman yapmıştır. Hülegü'nün yarası bir müddet sonra iltihaplanınca İlhan, tekrar Tûsî'den yardım istemiş ve yarasını saran iltihabın neşter ile kesilerek temizlenmesinin gerekip gerekmediği hakkında Tûsî'den samimi bir cevap istemiştir. Bunun üzerine Nasireddîn Tûsî, yaradaki iltihabı temizlemiş ve İlhan Hülegü sağlığına kavuşmuştur. Tûsî'nin büyük bir âlim olmasının yanında Hülegü'yü tedavi etmesi, onun İlhan'ın nazarındaki kıymetinin daha da büyümesine sebep olmuştur (Elgood 2536 şş., s. 439-440).

Hülegü'den sonra İlhanlı hükümdarı olan İlhan Abaka zamanında sarayda tabiplik görevinde bulunan Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, İlhanlı tarihinde birçok özelliği ve faaliyeti ile önemli bir yere sahiptir (Baron, 1351 hş., s. 141). İlhanlı hâkimiyeti zamanında diğer ilimlerin yanında tıp ilmine de oldukça önem verilmeye başlandığını, bu doğrultuda medreselerin açıldığı bilinmektedir. İslâmiyet'i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı olan Ahmed Teküdâr döneminde Memlûk yönetimi ile ilişkileri geliştirmek için Ahmed Teküdâr'ın mektubunu götürmekle görevli Kemâleddîn ve Kutbeddîn isimlerinde iki tabibin bulunduğu bir elçilik heyeti oluşturulmuştur (Hemedânî, 1374 hş., 133; Elgood, 2536 şş., s. 350).

İlhan Argun zamanında Yahudî kökenli bir tabip olan Sa'dü'd-Devle vezaret makamına getirilmiştir. Bu vezir, dönemin önemli tıp âlimlerinden olan Kutbeddîn'e oldukça iltifatta bulunmuştur. Kutbeddîn, İbn-i Sînâ'nın *Kânûn* adlı kitabının şerhi niteliğinde olan eseri *Tuhfetü's-Sa'diyye*'yi Vezir Sa'duddevle adına telif etmiştir. Yine İlhan Argun, Vezir Sa'duddevle'nin yanında kendi sağlığı ile ilgilenmek üzere Emînuddevle adlı bir diğer tabibi de görevlendirmiştir (Elgood, 2536 şş. s. 350).

Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tabiplik ile başladığı devlet görevine Gâzân Mahmûd Han zamanında vezâret makamına getirilmesi ile devam etmiştir. Gâzân Han zamanında ülke genelinde başlatılan reform her alanda olduğu gibi tıp, tıp eğitimi, hastaneler ve eczacılık sahalarında da büyük değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Baron, 1351 hş., s. 141). Gâzân Han zamanında *Tansuknâme* adlı bir kitap Reşîduddîn Fazlullah vasıtası ile Çince'den Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu kitap, tıp ilmi hakkında da bilgi aktarmaktadır. Bu bilgi doğrultusunda şunu söyleyebiliriz ki, İlhanlılar zamanında sadece İslâm dünyasındaki tıp ilmi değil aynı zamanda Çin coğrafyasındaki tıp alanında yazılan eserler de takip edilmekte idi (Hemedânî, 1350 hş., s. 307).

Vezir Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin İlhanlı tarihindeki önemli işlerinden birisi de ülke genelinde hastaneler inşa ettirmesi ve mevcut hastaneleri imar ettirmesidir. Muhammed Eberkûhî tarafından Sevânihu'l-Efkâr adı ile bir araya getirilen Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin mektupları, Edward Baron tarafından 1916 ve 1920 yıllarında İngilizce olarak sunulmuş, içeriğinde tebâbet ile ilgili bilgilerinde bulunduğu bu mektuplardan bahsedilmiştir. Muhammed Şefî'-i Lâhorî, 1947 yılında *Mekatib-i Reşîdi* adıyla Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin mektuplarını basmıştır (Tâcbahş, 1385 hş., s. 142). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'ye ait olan bu elli mektuptan on tanesi tıp ilmi ve hastaneler hakkında bilgiler vermektedir. Bu mektuplar, *Dâru's-şifâ-yi Reb'-i Reşîdî*², Şiraz ve Hemedan بیمارستانlarının tamiri, Çin ve Hindistan coğrafyalarında bulunan tıbbi bitkilerin temini hakkındadır. Vezir Reşîduddîn, Hâce Alauddin Hindu'ya yazdığı bir mektupta Hindistan'ın Multan bölgesine ecza bitkileri araştırması için yaptığı seyahatinden de bahsetmektedir (Hemedânî, 1364 hş., s. 159-168).

Mekatib-i Reşîdi'de Reşîduddîn'in Hâce Alauddin Hindu'ya yazdığı on sekizinci mektubunda havanın soğuk olması yüzünden başkent Tebriz'de birçok reyhan çeşidindeki bitkinin yetişmediğine değinmektedir. Söz konusu mektupta reyhan cinsindeki bu bitkilerin, mezkûr yetiştirme alanlarından toplanarak Tebriz'e gönderilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, mektubunda bitkilerin yetiştiği şehirleri, bu bitkilerin isimleri ve bu bitkilerden elde edilen yağların miktarından bahsetmektedir. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, on dokuzuncu mektubunda Bağdad'dan on men³ ölçüsünde

² Reb'i Reşîdî, İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han'ın ünlü bilge veziri Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, vezarette bulunduğu dönemde Tebriz yakınlarında inşa edilen bir ilim merkezidir. Reb'i Reşîdî külliyesi içerisinde dâru'l-eytâm, mescid, medreseler, kütüphane, hamam ve konukevi de mevcut idi. Reb'i Reşîdî yerleşkesi Hamdullah Müsetevfi-yi Kazvîni eserinde Tebriz'in kuzeyinde Velîbân-i Kûh denilen mevkiide tesis edilmiştir (Müstevfi, 1336 hş., s. 87; Özgüdenli, 2003, s. 103-126)

³ 3 kilogramlık ağırlık birimi, Petroşevsky, bu ağırlık birimini 3.700 gram olarak belirtmektedir; (Petroşevsky, 1344 hş.,I, s. 116).

nesrin yağının gönderilmesini istemiş ve Bağdad hâkimi olan oğlu Emir Ali'ye ünlü tabip Kutbeddin Şirazi başta olmak üzere âlimlerin ve tabiplerin bahşişlerinin verilmesini emretmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 52-62).

Gazan Mahmud Han zamanında birçok ilaç Türkistan, Çin ve Hindistan'dan İran'a getirilmiştir. Bu ilaçlar oldukça pahalıya satılmaktaydı. Gazan Han, devlet ricalinden olan bir grup ecza âlimini kendi ordusu içerisinde devamlı bulundurur, avlanmak için gittiği yerlere onları da yanında götürür ve hatta çeşitli bölgelerde bulunan dağlarda onlar ile ecza bitkilerini tanımak için uğraşır. Gazan Han'ın kendisi yirmi dört çeşit bitkiden oluşan bir panzehri ve *Tiryâk-i Faruk* adı verilen bir ilacı birleştirerek *Tiryâk-i Gâzânî* adıyla yeni bir ilaç terkip etmiştir (Hemedânî, 1374 hş., s. 971-972).

İlhanlı ülkesinde tıp alanında yenilikler yapılmasına rağmen İlhanlılar rakipleri olan Memlûkların topraklarında bulunan bazı hastaneleri bu dönemde tahrip etmişlerdir. Eyyübîler zamanında Şam şehrine yakın bir mevkide inşa edilen Kaymeriyye veya diğer ismi ile Salihiyye Bimâristanı, 1296-1297 yılları arasında Moğolların saldırıları sonucunda yıkılmıştır (Ünver, 1972, s. 40). İlhanlı saldırıları sonucunda yıkılan bir diğer hastane ise Şam yakınlarındaki Cebel bimâristânıdır. XIII. Yüzyılda inşa edildiği düşünülen bu yapı 1271 yılındaki İlhanlı askerî harekâtında tahrip olmuştur (Yavuz, 2022: s. 62). Bu dönemin ünlü tabiplerinden olan ve Memluk sultanı tarafından oldukça saygı gören Hüsâmeddîn Hasan b. Ahmed el-Hanefî, 1299 yılında İlhanlıların Şam bölgesine düzenledikleri askerî harekât sonucunda ortadan kaybolmuştur (Zehebî, 1993: 15, s. 903).

Bu dönemde halkın ve ülkenin genel sağlığına oldukça önem verilmekte idi. Şehirlerin yakınlarına tacirlerin güvenliğini sağlamak amacı ile kervansaraylar inşa edilmiş, devamlı şehirlerarası ve ülkeler arası ticaret yapan kafilelerin sağlık açısından ülke geneline salgın hastalıkları taşımamaları için şehirlerin yakınında bulunan bu kervansarayların dâhilinde hamamlar da inşa edilmiştir. (Reşîduddîn, 1374 hş., s. 995-996).

2. İlhanlılar Zamanında Tıp Âlimleri

2. 1. Nasîrüddîn Tûsî

Hâce Nasîrüddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî (ö.1274), çok yönlü çalışmaları ile XIII. yüzyılın en büyük âlimlerindedir. Özellikle matematik, felsefe ve astronomide kendinden sonraki çağları etkileyecek nitelikte eser bırakmıştır. Hülegü'nün ordusu İsmâ'îllîlere ait kaleleri kuşatmaya başladıklarında Hâce Nasîrüddîn, İsmâ'îllîlerin Reisi Rükneddin Hurşâh tarafından Hülegü'ye elçi olarak gönderilmiş ve bu elçiliği esnasında o, Hülegü'ye iltica etmiştir. Tûsî, 1256 yılında Hülegü tarafından Tus şehrinin idareciliğine tayin edilmiş, ayrıca Hülegü'nün siyasî danışmanlığını da yapmıştır. Hâce Nasîrüddîn Tûsî, Hülegü'nün de desteğini alarak Meraga rasathanesini kurmuş, bu rasathanede bir araya topladığı ilim heyeti astronomi, matematik, mantık, felsefe, tıp ve diğer ilmî alanlarda önemli araştırmalar yapmışlardır. Tûsî, astronomi alanında *Zîc-i İlhânî*⁴ adıyla bilinen eserini yazmış, bu, eser daha sonra bu alanda çalışan âlimlerin referans aldıkları bir çalışma olmuştur (Hândmîr, 1333 hş., III, s. 103-106, 116; Şîrâzî, 1346 hş., s. 29; Müstevfî, 1387 hş., s. 590).

Astronomi, matematik, mantık ve felsefe alanlarında oldukça yetkin bir âlim olan Tûsî, Hülegü'nün kolunda meydana gelen derin kesigi dikiş atarak tedavi etmiş, diktiği yaranın pansumanını yapmış ve daha sonra bu yaranın iltihaplanması üzerine yaray neşter kullanarak temizlemiş ve İlhan Hülegü'yü sağlığına kavuşturmuştur (Elgood, 2536 şş. s. 439-440). Bu bilgiler doğrultusunda Tûsî'nin genel tıbbî bilgiyi sadece teoride değil, aynı zamanda uygulamada da bildiğini bize kanıtlamaktadır. Hülegü'nün vefatından sonra İlhanlı tahtına oturan Abaka zamanında da Tûsî'nin çalışmaları devam etmiş, sarayın hizmetinde olan Ustâdu'l-Beşer Hâce Nasîrüddîn Tûsî'nin öğrencilerinden yüze yakın değerli bilgin Abaka'nın himayesine alınmıştır (Bezzâvî, 1382 hş., s. 133; Benâketî, 1348 hş., s. 427).

2. 2. Sa'dü'd-Devle

Sa'dü'd-Devle, Safiyüddîn Ebher adlı Yahûdî bir hekimin oğludur. Argun Han zamanında Bağdad'da yaşayan İlhanlı tabiplerinden biri olan Sa'dü'd-Devle, Bağdad'da iken Irak'ın ve Bağdad'ın vergi işleri hakkında iyi bilgi sahibi olmuş, bu arada Argun Han'ın bir hastalığını da tedavi etmiş, böylece İlhanlı sarayında hizmet vermeye başlamıştır. Irak vergisinin toplanmasında ve tabiplikte oldukça mahir olan Sa'dü'd-Devle, daha sonra İlhan Argun tarafından vezâret makamına getirilmiştir (Hândmîr, 1333 hş., III, s. 128; Âştîyânî, 1374 hş., s. 238).

Sa'dü'd-Devle vezirliği sırasında Anadolu ve Horasan coğrafyaları dışında tüm İlhanlı ülkesinin önemli idarî kadrolarına akrabalarını atamış, bu durum Moğol ümeranın ve Müslüman kökenli devlet adamlarının tepkisine sebep olmuştur. Bu dönemde ülkenin tüm idarî işlerini Sa'dü'd-Devle'ye bırakan İlhan Argun, uzun bir yaşama sahip olmak için bahşilerin tavsiyesi ile kükürt ve cıvadan oluşan bir ilaç kullanıyordu. Bu süreç içerisinde Tebriz kalesinde inzivaya çekilen İlhan Argun,

⁴ Nasîrüddîn Tûsî ve Merağa rasathanesindeki yıldız bilimciler tarafından yazılan yıldız atlası. Bilgi için bkz. (Dihhudâ, 1373 hş., IX, s. 13071).

tabip Sa'dü'd-Devle ve birkaç kişi dışında hiç kimse ile görüşmüyordu. Sa'dü'd-Devle'nin tabip sıfatı ile İlhan Argun'u ziyaret etmesi ve onunla ilgilenmesi de yine muhalif devlet adamlarının tepkisini çekmekteydi (Hemedânî, 1374 hş., s. 170-171; Hândmîr, 1333 hş., III, s. 133). Bu sebepler yüzünden Sa'dü'd-Devle 3 Mart 1291'de Moğol ümerası tarafından katledilmiştir (Benâketî, 1348 hş., s. 446).

2. 3. Emînü'd-Devle

Sa'dü'd-Devle, vezâret sırasında Mardin ve Diyâr-i Bekr'i kendisi gibi tabip olan kardeşi Emînü'd-Devle'ye bırakmıştır (Hemedânî, 1374 hş., s. 167-168; Benâketî, 1348 hş., s. 446). İlhan Argun, Vezir Sa'dü'd-Devle'nin yanında kendi sağlığı ile ilgilenmek üzere tabip Emînü'd-Devle'yi görevlendirmiştir (Elgood, 2536 şş. s. 350). Sa'dü'd-Devle vezâreti sırasında ülkenin büyük bir kesiminde olduğu gibi bu bölgede de idarî hâkimiyetini kurmayı esirgememiştir.

2. 4. Necmeddîn Kâtibî Kazvînî

Ali b. Ömer b. Ali Necmeddîn Kâtibî Kazvînî Ali b. Ömer b. Ali Necmeddîn Kâtibî Kazvînî, 1203 yılında dünyaya gelmiştir. Kâtibî unvanı ile tanınan Kazvînî, Nasîreddîn Tûsî'nin çağdaşı olup Tûsî ile Meraga Rasathanesi'nde çalışan âlimlerdendir (Rezevî, 1354 hş., s. 226). Necmeddîn Kâtibî, Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin isteği ile Cüveynî tarafından Cüveyn'de inşa edilen medresede bir müddet ders vermiştir. Kâtibî'nin Cüveyn medresesinde ders verdiği sırada Kutbeddîn Şîrâzî de ustası olan Kâtibî'nin yanında mu'îd olarak görev yapmıştır. Nasîreddîn Tûsî, Meraga Rasathanesinde kendisine yardım etmesi için Kâtibî ile beraber çalışmayı istemiş, onun bu isteği doğrultusunda Kâtibî, Meraga'da bir müddet rasathane işleri ile meşgul olmuştur (Bağdâdî, 1951, I, s. 713; el-Kutbî, 1974, III, s. 56; Rezevî, 1354 hş., s. 227). Mantık ve matematik alanlarından oldukça yetkin olan Kâtibî'nin tıp üzerine yazdığı çalışmaları da mevcuttur. Kâtibî, Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî adına *Risâle-i Şemsiyye der Mantık, Hikmet'ul- 'Ayn, Kitâb'ul-'Ayn der Mantık, Câmi'ul-Dekâyik* ve bu kitaplarının dışında tıp ve matematik alanında yazmış, Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin vefatından bir müddet sonra 1276 vefat etmiştir (Rezevî, 1354 hş., s. 227; Bağdâdî, 1951, I, s. 713).

2. 5. Fahreddîn Halâtî

Fahreddîn Ebû'l-Fazl Abdulazîz b. Abdulcabbâr b. Ömer el-Halatî Fahreddîn Halâtî, Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin Meraga rasathanesindeki yardımcılardan dönemin ünlü âlimlerindendir. İbn-i Fuvatî eserinde Fahreddîn Halâtî'nin tam ismini Fahreddîn Ebû'l-Fazl Abdulazîz b. Abdulcabbâr b. Ömer el-Halatî olarak vermiş, onun Hülegü zamanının ünlü tabip ve müneccimlerinden biri olduğuna değinmiştir. 1258 tarihinde Meraga Rasathanesinde Nasîreddîn Tûsî liderliğinde toplanan ilmî heyetin içinde yer alan Fahreddîn Halâtî, tıp ilminde oldukça yetenekli idi. Fahreddîn Halâtî, 1281 tarihinde Meraga'da vefat etmiştir (Fuvatî, 1374 hş., III, s. 54-55).

2. 6. Kubeddîn Şîrâzî

Allâme-i Şîrâzî olarak tanınan Ebû'l-Senâ-i Mahmûd b. Muslihîdîn Kâzerûnî Kutbeddîn Şîrâzî Ebû'l-Senâ-i Mahmûd b. Muslihîdîn Kâzerûnî Şîrâzî, 1235'te dünyaya gelmiş, aslen Kâzerûnlu olduğu bilinmektedir. Kutbeddîn Şîrâzî, babası Ziyâeddîn Mes'ûd ve amcası Kemâleddîn Ebû'l-Hayr'ın yanında tıp ilmi ile küçük yaşta tanışmış, babası gibi göz hastalıkları alanında oldukça uzmanlaşmıştır. Babasının vefatından sonra Şîrâz'daki Muzafferî hastanesinde göz hekimi olarak on yıl görev yapmıştır. Tıp âlimleri olan Kemâleddîn Ebû'l-Hayr b. Musallih-i Kâzerûnî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Kîşî ve Şerefeddîn Râkî Bûşkânî'den tıp ilminin kanunlarını öğrenmiştir. Meraga rasathanesinde bir müddet Nasîreddîn Tûsî'nin yanında bulunmuştur (Fuvatî, 1374 hş., III, s. 440; Hândmîr, 1333 hş., III, s. 240).

Kutbeddîn Şîrâzî, en önemli eserlerinden olan İbn Sînâ'nın *Kânûn* adlı kitabının şerhi niteliğindeki kitabını yazmış, bu kitabı Gâzân Mahmûd Han'ın veziri Sa 'deddîn Muhammed Sâvecî'ye atfetmiştir. Kutbeddîn Şîrâzî, eserini Vezîr Sa'deddîn Muhammed Sâvecî'ye atfettiği için bu kitaba *et-Tuhfetu's-Sa'diyye* ismini vermiş, fakat zamanla *Şerh-i 'Allâme-i Şîrâzî ber Kânûn-i Ebû Alî Sînâ* olarak meşhur olmuştur (Muhakkik, 1374 hş., s. 21; Kesik, 2020, s. 71, 121). 1282'de Sultan Ahmed Teküdar tarafından Mısır'a elçi olarak da gönderilen Kutbeddîn Şîrâzî, Sultan Ölceytü Han zamanında 1310'da vefat etmiştir (Fuvatî, 1374 hş., s. III, 440-441; Şerbetçi, 2002, XXVI, s. 487-489).

2. 7. İbn'ul-Havvâm

Ebû Ali 'İmâduddîn Abdullah b. Muhammed b. Abdurrezâk Harbûvî Bağdâdî, İbn'ul-Havvâm olarak bilinmektedir. İbn'ul-Havvâm, ilhanlı döneminin önemli matematik ve tıp âlimlerinden olup Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin hizmetine girmiştir. Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hârûn'u ve Ata Melik Cüveynî'nin çocuklarını eğitmiştir. Bağdad'da Gâzâniyye ya da Sultâniyye

adı ile bilinen medresede müderrisliğe yapan İbn'ul-Havvâm, hâmisî olan Reşîduddîn Fazlullah, Ebû Sa'îd Bahadır zamanında katledilince kendisi de küfür ile suçlanmış ve mahkeme tarafından serbest bırakılmıştır. İbn'ul-Havvâm, 1327 yılında Bağdad'da vefat etmiştir (Zirikli, 1969, IV, s. 126; Rezevî, 1354 hş., s. 258-261).

2. 8. Necîbeddîn Semerkandî

Dönemin büyük tabiplerinden olan Ebû Hâmid b. Alî b. 'Omer, Necîbeddîn Semerkandî mahlası ile tanınmaktadır. Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Semerkandî, 1220 yılında Moğolların Herat'a düzenledikleri saldırı esnasında katledilmiştir (Şîrâzî, 1364 hş., s. 321; Usaybia, 1965, s. 472). *el-Esbâb ve'l-âlamât, el-Akrâbâzîn, el-Edviyetü'l-müfreda, Usûlü terkibi'l-edviye, Et'îmetü'l-merzâ, Kitâbü'l-Agziye ve'l-eşribe ve mâ yetteslü bihâ* isimlerini taşıyan tıp kitapları Necîbeddîn Semerkandî tarafından telif edilmiştir (Kaya, 2006, XXXII, s. 490). Hakkında az ya da çok bilgilere sahip olduğumuz bu hekimlerin dışında yine dönem içerisinde yaşamış olan ve isimlerine ulaşabildiğimiz diğer hekimler de şunlardır; İbn-i Nefis, Fazluddîn Kirmânî ve Muhammed b. En-Nîlî (Elgood, 2536 şş., s. 346-347).

2. 9. Süleyman ez-Zeynu'l-Hâfizî

Dönemin ünlü tabiplerinden olan Zeynu'l-Hâfizî, Memluklar zamanında Suriye'de yaşamıştır. El-Meliku'n-Nâsır tarafından Memluk elçisi olarak İlhan Hülegü'ye gönderilmiş, bu elçiliği esnasında İlhanlılara iltica etmiştir. İlhan Hülegü, Zeynu'l-Hâfizî'ye tablhaneye makamını vermiştir. Moğollar ile işbirliği yapan Zeynu'l-Hâfizî, daha sonra Sultan Baybars ile mektuplaştığı iddiası sonucunda elli kadar yakını ile 1264 yılında katledilmiştir (Zehebî, 1993, 15, s. 50; Usaybia 1997, s. 668-669; Nuveyrî, 1423 h., 30, 109-110).

2. 10. Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî

Süryani tabip Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî tarihçi ve filozoftur. Küçük yaşta Grekçe ve Arapça öğrenmiştir. 1243 yılındaki Moğol istilası zamanında Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî'nin babası Tacüddîn Ehrun Moğol komutanlarından birinin doktoru olarak görev yapmıştır. İbnu'l-İbrî, *Menâfiu Â'zâi'l-Cesedi, Şerhu'l-Fusul Hipokrat, Tahriru Mesâil-i Huneyn ve Risâle fi'n-Nefsi'l-İnsaniyye ve Havassih*e adlı eserleri tıp alanında kaleme almıştır. İbnu'l-İbrî, 1285 yılında Meraga'da vefat etmiş, cenazesi Musul'a götürülmüş ve Musul'da defnedilmiştir (Yavuz, 2022, s. 86-87).

2. 11. Ekmeleddîn Nahcivanî

XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşayan tabip Ekmeleddîn Nahcivanî, Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelmiş ve Türkiye Selçuklu devletinde sarayda görev almıştır. Eflâkî'nin eseri *Menâkibu'l-Ârifîn*'de Mevlânâ'nın Nahcivanî'ye ihtiram gösterdiği aktarılmaktadır (Ünver, 2014, s. 65; Eflâkî, 1986, s. 130).

2. 12. Gazanfer Tebrizî

XIII. yüzyılda Konya'da yaşayan Gazanfer Tebrizî, Mevlânâ'nın hastalığı sırasında yanında bulunmuştur (Sipehsâlâr, 2011, s. 34)

2. 13. Hekim Ahron (Harun)

İbnu'l-İbrî olarak bilinen tarihçi Gregory Abû'l-Farac'ın babası olan Hekim Ahron, Moğol istilası Anadolu'ya ulaştığında Malatya'da bulunuyordu. Şaver Narin adlı bir Moğol komutanı Malatya ve civarını istila etmiştir. Bu esnada hastalanan Moğol komutanı Şaver Narin'i Hekim Ahron tedavi etmiş, daha sonra Antakya'ya göç etmiştir (Abû'l-Farac, 1987, s. 12).

2. 14. Esîr-i Evmânî

Esîruddîn Abdullah Evmânî, İran'da XII. yüzyılın başlarında tanınmış bir şair olup Hemedân'ın Evmân köyünde doğmuştur. İlhanlı döneminin ünlü şairlerinden olan Esîr-i Evmânî, şair kimliğinin yanında tıp alanında da meşhur bir şahsiyettir (Müstevfî, 1387, s. 715; Nefîsî, 1363 hş., s. I, 158).

2. 15. Rıdvan b. Ali

Rakkalı tabip Rıdvan b. Ali, II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Kayseri'de yaşamıştır. Kayseri Moğollar tarafından işgal edildiğinde Moğollara esir düşmüş, daha sonra Moğollar tarafından Halep'e elçi olarak gönderilmiştir (Köker, s. 55).

2. 16. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, tebâbet ve dîvân işleri ile meşgul olan Hemedânî bir Yahudî ailenin ferdi olarak dünyaya gelmiş, Gâzân Mahmûd Han, Ölceytü Muhammed Han ve Ebû Sa'îd Bahâdır Hanlar zamanında vezârette bulunmuştur. Ebû'l-Hayr lakabı ile bilinen babası İmâdu'd-Devle'nin amcası olan Re'isu'd-Devle, Hâce Nâsiruddîn Tûsî'nin dostlarından olup, Nâsiruddîn Tûsî ile İlhan Hülegü İran'a geldiğinde Hülegü'ye iltica etmiştir (Hemedânî, 1356 hş., s. 8). İlhanlı tarihinde önemli işlere imza atan ve *Câmi'u't-Tevârîh*'in yazarı olarak bilinen Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, kendini vakıfnâmesinde Fazlullah İbn-i Ebû'l-Hayr Alî el-Müşteher Bi'l-Reşîd el-Tabîb unvanı ile kendini bir tabip olarak tanıtmaktadır (Hemedânî, 1356 hş., s.35).

Reşîduddîn'in amcası İlhanlı sarayında tabib olarak görev yapmaktaydı (Fuvatî, 1374 hş., V, s. 631). Ailesinden tıp hakkında eğitim alan Reşîduddîn, daha sonra İlhanlı sarayında muteber bir tabip olarak görev almıştır. Reşîduddîn, Hândmîr'in verdiği bilgiye göre; İlhan Abaka zamanından itibaren itimat edilen devlet görevlileri arasına girmişti (Ukaylî, 1377 hş., s. 258). İlhan Argun zamanında Reşîduddîn'in İlhanlı Devleti'nin elçisi olarak Hindistan'a gönderilmiştir. Bu görevi sırasında Hindistan'daki bazı tıbbî bitkileri öğrendiği ve bunları İlhanlı ülkesine temin etmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 148). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, bu seferi kendisi için bir fırsata çevirmiş, burada ilaç yapımı ve farklı hastalıkların tedavisi konusunda kendisini oldukça geliştirmiştir. Beraberinde İran'da bulunmayan birkaç ilaç terkiibini de İlhanlı ülkesine getirmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 161). Keyhâtû zamanında da Hemedânî, devlet içerisindeki bu yüksek mertebesini devam ettirmiştir (Kirmânî, 1364 hş., s. 131).

Reşîduddîn'in devlet işlerinde zirveye ulaştığı dönem Gâzân Mahmûd Han zamanında olmuş, Gâzân'ın itimadını kazanan Reşîduddîn İlhanlı vezaretine getirilmiştir. Gâzân Han'ın mevkûfâtı olan Şenb-i Gâzân Külliyesi'nin sorumluluğu da ayrıca Vezir Reşîduddîn'e verilmişti (Murtazavî, 1341 hş., s. 92). İlhan Abaka'nın sarayında tabip olarak göreve başlayan Reşîduddîn, Gazan Han zamanında vezaret makamına kadar yükselmiş, tıp, siyaset, idare, tarih yazıcılığı ve irfanî meselelerde oldukça donanımlı bir tarihi şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm özelliklerinin yanında Gazan Mahmud Han döneminin reformlarını da yürüten Reşîduddîn, kendi emlakından finanse ettiği medreseler, kütüphaneler ve hastaneler de kurmuştur.

Gâzân Han döneminde Sa'deddîn Sâvecî⁵ ile vezâret işlerini yürüten Reşîduddîn, Ölceytü Han zamanında Sâvecî'nin katlinden sonra Hâce Tâceddîn Ali Şâh⁶ ile vezâret işlerine bakmıştır. Bu iki vezir arasında başlayan ihtilaf, Reşîduddîn'in mevkisini tehlikeye düşürmüş, bazı umerânın gayreti ile Reşîduddîn içinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtulabilmişti (Ebrû, 1317 hş., s. 65-69). Ebû Sa'îd Bahâdır Han zamanında vezârette bulunan Reşîduddîn, Tâceddîn Ali Şâh tarafından Ölceytü Han'ın vefatından sorumlu tutulmuş, bu iddianın üzerine Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın fermanı ile 1318 yılında katledilmiştir (Beyânî, 1371 hş., s. 506-507).

Yine bu dönemde yaşayan önemli tıp âlimlerinden Ziyâeddîn Abdullah b. Ahmed Mâlikî Endülüs'ün ünlü ailelerinden birine mensup olup İbn Baytâr olarak bilinmektedir. Hayvan hastalıkları, bitki bilimi ve eczacılık alanlarında uzman olan İbn Baytâr, kitabında Farsça adlandırılan bitkilere de yer vermiştir (Tâcbahş, 1375 hş., II, s. 372). İlhanlılar zamanının bir diğer meşhur tabibi İbn Ketebî olarak bilinen Nasîreddîn Yûsuf b. İsmâ'îl b. İlyâs'tır. İbn Ketebî, İbn Baytâr'ın kitabında zikredilmeyen bazı bitkiler eklenmiş ve sadece bitki bilimi açısından bitkileri incelememiş aynı zamanda bu bitkileri ilaç yapımı üzerine de incelemiştir (Tâcbahş, 1375 hş., II, s. 373).

3. İlhanlılar Zamanında Hastaneler

3. 1. Reb'i Reşîdî Bimâristânî

İlhanlı ülkesinin genel dönemin devlet adamlarının birçok hayır tesisleri kurduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî, dönemin ünlü veziri ve tabibi olan Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tarafından inşa ettirilmiş ve Reb'i Reşîdî külliyesini oluşturan kurumlardan biri olmuştur. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî; idarî yönetim kadrosunun, hastanenin malî işlerine bakan birimin, çalışanların istihdam edildiği bir bölümün, poliklinik ve sağlık hizmeti veren alanların, eğitim ve öğretim veren birimim, eczane bölümünün ve ayrı vazifeler ile çeşitli alanlarda çalışanların bulunduğu büyük bir kurum idi.

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'nin karşısında bir hângâh bulunmakta olup eczane ve hângâh bir koridor üzerinde yer almaktaydı. Göz doktorunun hücre de hângâh sokağı içerisinde idi. Dâru'l-Mürteyn olarak isimlendirilen hastanenin eğitim bölümü hângâh ve eczaneye yakın bir konumda idi. Dâru'ş-şifâ'ya hastalar eczanenin bulunduğu sokağa girmeden başka bir

⁵ Hâce Sa'deddîn Sâvecî için bkz. Kirmânî, 1362 hş., s. 114.

⁶ Vezir Tâceddîn Ali Şâh için bkz. Kirmânî, 1362 hş., s. 116.

giriş üzerinden gelirlerdi. Hastanede bir bölüm olan ve Revâk-i Bimârân adı ile anılan alanda hastalara ilaç ve yemek dağıtımı yapılmakta, tıp dersleri işlenmekteydi. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî hakkında oldukça detaylı bilgiler aktaran *Vakıfnâme-i Reşîdî*, hastane içerisinde yer alan sağ koridorda tabiplerin ikamet ettikleri yerlerinin olduğunu aktarmaktadır. (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 184).

Hastanenin idarî işleri, Reb'î Reşîdî'nin genel eğitim işlerinden sorumlu kadronun gözetimindeki müteveli birimi tarafından yürütülmekteydi (Sıddikiyânî, 1377 hş., II, s. 56-64). Bu kurum, 1318 tarihinde vefatına kadar Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin gözetimi altında olmuştur. Müteveli'nin yardımcıları konumunda olan müşrif ve müteveli hastanenin işleri ile meşgul olmuşlardır (Hemedânî, 1356 hş., s. 118-125). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, İlhanlı ülkesinin dört bir yanında bulunan birçok verimli tarım alanını, bahçeleri, köyleri ve binlerce hayvanı Reb'î Reşîdî'nin vakfı olarak bağışlamıştı. Petroşevsky'ye göre; Reşîduddîn Fazlullah'ın Reb'î Reşîdî için oluşturduğu bütçe otuz bir bin altı yüz sekiz Tebriz dinarı olarak hesaplanmaktadır (Hemedânî, 1356 hş., 253; Hemedânî, 1358 hş., s. 231-237). Bu ihtiyaçları karşılamak üzere Reşîduddîn Fazlullah'ın Yezd, Tebriz, Şîrâz, İsfahan, Musul ve Azerbaycan coğrafyalarındaki emlakı bulunmaktaydı. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de çalışanların ücretleri Reşîduddîn Fazlullah tarafından şöyle belirlenmiştir; Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de yeni işe başlayan tabipler yıllık üç yüz dinar ücret almakta, daha sonra bu ücrete yüz elli dinar eklenmekte idi. Böylece bir tabip yılda dört yüz elli dinar kazanmakta idi. Tıp öğrencileri ise yılda otuz dinar ve günlük üç men ekmek almakta idiler. Cerrahlar, kırık tedavi edenler ve göz doktorları yıllık yüz dinar ve günlük beş men ekmek almakta idiler. Muidan, hazinan, Şarabdar, mutfak görevlileri, hemşireler, hizmetliler, sakiler, farraşan gibi Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de görevli diğer çalışanlar yıllık ücret almakta idiler (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 185).

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî çalışanlarının müteveli heyeti tarafından seçildiği bilinmektedir. Burada görev alan memurların dindar ve emaneti gözetken kişiler olmasına özen gösterilmiştir (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-149, 181-183). Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin temizliğinden sorumlu olan Ferrâş, hastanenin aydınlatılmasından sorumlu olan çerâğcı ve hastanenin çalışanlarına yardım etmekle sorumlu olan kâhdârî Dâru'ş-Şifâ'nın görevlilerindedi. (Hemedânî, 1356 hş., s. 158).

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî bünyesinde tabipler tam zamanlı ve yarı zamanlı olarak iki guruba ayrılmıştı. Devamlı Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de bulunan tam zamanlı olarak adlandıracağımız tabipler içerisinde şunlar bulunmaktadır (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 186). Tam vakitli çalışan tabipler Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin hemen sağ tarafında bulunan Dâru't-Tabîb denilen bir binada sakin idiler. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de her zaman bir tabip, bir genel hasatlıklar mu'idi (tabip yardımcısı), bir göz tabibi, birkaç kırıkları tedavi eden görevli ve cerrahlar tam zamanlı olarak hizmet vermekteydi (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-149, 180, 183).

Hâce Reşîduddîn Fazlullah ve oğlu İbrahim siyaset sonucunda 1317 yılında katledilince askerler tarafından Reb'î Reşîdî yağmalanmış, yakılmış ve Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî bu yıkımdan etkilenmiştir. (Hândmîr, 1377 hş., III, s. 199-201). Saltanatının ilk yıllarında Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'yi ortadan kaldıran İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han, daha sonra Hâce Reşîduddîn Fazlullah'ın oğlu Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî'yi vezaret makamına getirmiştir. Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, yağmalanan ve tahrip edilen Reb'î Reşîdî'yi tekrar imar etmek için uğraşmıştır. Selmân-i Sâvecî⁷, Hamdullah Müstevfi⁸ ve Evhâdî-yi Merâğai⁹ gibi birçok âlim ve edibi himayesinde toplamayı başaran Hâce Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'yi de eski günlerine kavuşturmak için gayret sarf etmiştir. Tabipler ve tıp öğrencilerini tekrar Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de toplamaya muvaffak olan Hâce Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, Reb'î Reşîdî'yi parlak günlerine ulaştıramamıştır. Tüm bunlara rağmen XIV. yüzyıl boyunca Reb'î Reşîdî faaliyet gösteren bir ilim ve tıp merkezi olmaya devam etmiştir (Müstevfi, 1336 hş., s. 87). Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın vefatından sonra dağılma sürecine giren İlhanlı devletinde iktidar peşinde koşanların kavgaları arasında Reb'î Reşîdî Külliyesi, defalarca el değiştirmiş ve tahrip edilmiştir (Semerkandî, 1372 hş., s. 160).

3. 2. Hemedan Bimâristânı

Veziir Reşîduddîn Fazlullah, doğum yeri olan Hemedân'da kendi vakfından finanse edilen bir dâru'ş-şifâ inşa ettirmiştir. Bu hastaneye ve bu hastanede görev yapan tabip el-Mehdî'ye Zâhidâbâd köyünden elde edilen gelirlerin bırakılmasını emretmiştir (Hemedânî, 1358 hş., 235). Ayrıca Hemedân şehrinde bir aşevinin de inşa edilmesini emreden Reşîduddîn, Huzistân eyaletinde mevcut olan elli bin koyun sürüsünü bu aşevine vakfetmiştir (Hemedânî, 1358 hş., s. 165).

⁷ Selmân-i Sâvecî hakkında bkz. (Müstevfi, 1387 hş., s. 724).

⁸ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî hakkında bkz. (Çelebi, 1941, II, s. 1474).

⁹ Evhâdî-yi Merâğai hakkında bkz. (Nefîsî, 1363 hş., s. 199).

3. 3. Şîrâz Bimâristânı

Reşîduddîn Fazlullah, Salgurlular zamanında kurulan Şîrâz'daki Atabek Bîmâristânı'nın yönetiminin başına Muhammed b. İlyas'ı seçmiş ve bu bîmâristânın vakıflarının denetimini de kendisinin atadığı bir kişiye bırakmıştır (Hemedânî, 1358 hş.,s. 231-233).

3. 4. Sultâniye Bimâristânı

Ölceytü Han, 1304 tarihinde Zencân şehrinin yakınlarında yeni bir şehir kurulmasını karar vermiş ve İlhanlı devlet adamlarından bu kurulacak şehirde imâretler yapmalarını emretmiştir. Bu emir üzerine Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Sultâniye şehrinde yaklaşık bin evden oluşan bir mahalle inşa ettirmiş, bu mahalleye birer vakıf eseri olan bir medrese, hângâh ve dâru'ş-şifa yaptırmıştır (Ebrû, 1317 hş., s. 10).

3. 5. Kirmân Bimâristânı

İlhanlı Devleti'ne bağlı olan yerlerden biri de Kirmân bölgesi idi. Bu bölgede Kirmân Karahitaylıları İlhanlılara tabii bir şekilde hâkimiyetlerini devam ettirmekteydiler. İlhanlılar zamanında Kirmân hâkimleri bu bölgede birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Kirmân'da inşa ettirilen büyük medreselerden birini de Celâleddîn Suyurgatmış tarafından inşa edilen, bünyesinde bir hastane ve hângâhı da bulunduran Suyurgatmış Medresesi'nde dönemin âlimlerinden Burhânu'ş-Şerî'a-i Buhârî de ders vermiştir (Vezirî Kirmânî, 1352 hş., s. 359). Yine dönemin önemli tabiplerinden olan Şemseddîn Muhammed Şâh Ca'fer bu medresenin içerisinde bulunan hastanede görev yapmıştır. (Münşî-yi Kirmânî, 1328 hş.,s. 73).

3. 6. Basra Bimâristânı

Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî adlı esere göre; İlhanlılar zamanında Basra şehrinde bir bîmâristân, dâru'l-misâfirîn ve dâru'ul-hadîs yani bir hadis medresesi inşa edilmişti (Hemedânî, 1358 hş., s. 22).

3. 7. Akşehir Bimâristanı

Bu hastane, Anadolu'da XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu ümerasından olan Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından Akşehir'de inşa edilmiştir. Aynı zamanda hastaneye Vezir Sahip Ata Hastanesi olarak da bilinmektedir. (Muallim, 1938, s. 35-38; Samur, 1997, s. 72).

3. 8. Ali b. Pervâne Bimâristanı

İlhanlı hâkimiyeti zamanında Kastamonu'da (1273) Pervane Süleyman bin Ali tarafından inşa ettirilmiştir (Acıduman, 2010, s. 9-15).

3. 9. Atabey Ferruh Bimâristanı

Anadolu'da XIII. yüzyılda yapılan bir diğer hastane, Çankırı'da Selçuklu Hükümdarı I. Alâeddîn Keykubat zamanında Çankırı Atabeyi Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılmıştır (Cantay, 1992, s. 1-8, 15-19; Önge, 1962, s. 251-255; Acıduman, 2010, s. 9-15).

3. 10. Harput Bimâristanı

XIII. yüzyılda Harput'ta Türkiye Selçukluları zamanında hizmet vermeye başlayan hastane, Nureddin Artuk Şah tarafından yaptırılmıştır. Moğol komutanı Baycu Noyan'ın hastalandığında, bu hastanede tedavi gördüğünü bilinmektedir. (Sunguroğlu, 1958, s. 117; Başar, 1971, s. 419-421).

3. 11. Tokat Muineddin Pervane Bimâristanı

Tokatta XIII. Yüzyılda Muineddin Süleyman Pervane tarafından inşa ettirilmiştir. Pervane Muineddin Süleyman, ihanet suçu ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 1277'de katlettilmiştir. Bu hastanenin inşaatı Pervane Muineddin Süleyman'ın kızı tarafından tamamlanmıştır (Acıduman, 2010, s. 9-15; Başar, 1971, s. 32). Anadolu'da XIII. yüzyılda bu hastanelerin varlığı bilinmektedir. Bunun yanında Konya, Amasya, Aksaray, Erzincan ve Erzurum gibi önemli Türkiye Selçuklu şehirlerinde de bimâristanların mevcut olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Fakat söz konusu bu hastanelerin, Moğol istilasından sonra ve İlhanlı hâkimiyeti zamanında faal olarak hizmet verdiklerine dair kesin bilgiler mevcut değildir.

4. İlhanlılar Zamanında Tıp Eğitimi ve Eczacılık

Reb'i Reşîdî'de mevcut olan eğitim kurumlarından biri de Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî idi. Reb'i Reşîdî medreselerine başvuran öğrencilerin hangi alanda eğitim görmek istedikleri öncelikle belirlenir, kabiliyetlerine göre öğrenciler, naklî veya aklî ilimlere yönlendirilirdi. Tıp öğrencileri zeki, mütedeyyin, güvenilir ve hevesli öğrenciler arasından seçilirdi. (Hemedânî, 1356 hş., 145; Hemedânî, 1358 hş., s. 319).

Tıp öğrencilerinin eğitimlerinin başlangıcında iki müderris tabip genel bir eğitim vermekteyken 1315 yılından itibaren öğrenci sayısının artması üzerine beş müderris tabip öğrencilerin bu ilk eğitimleri için atanmıştır. Müderrisin verdiği derslerin daha iyi anlaşılması için mu'îd, dersleri tekrar ederdi (Müctehidî, 1379 hş., s. 69). Tıp eğitimi veren müderris tabipler, hastaları muayene eden tabiplerden daha fazla maaş almaktaydılar (Hemedânî, 1356 hş., s. 148). Bu durum bize Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de tıp eğitime ve yeni tabiplerin yetiştirilmesi işine ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Öğrenciler beş yıllık tıp eğitimini başarılı olarak tamamladıktan sonra bu öğrencilere icazetleri verilirdi. İlaç hazırlama konusunda mahir olan öğrencilere yine hocaları tarafından icazetler verilirdi. Tıp öğrencileri Reb'i Reşîdî külliyesi içerisinde gece gündüz ihtiyaç dâhilinde görev yapmakta idiler. (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-146).

Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de ilaç ham maddeleri, Revâku'l-Murettibîn adı verilen bir mekana getirilir, ilaç yapımından sorumlu olan tabibin gözetimi altında ilaç yapılı ve korumalar eşliğinde eczaneye getirildi (Hemedânî, 1356 hş., s. 194). Hâzindâr isimli bir görevli, eczaneden mesul olup ilaçların, tabip aletlerinin ve baharat kaplarının korunmasından sorumlu idi. Tabibin gözetimi ve şarâbdârın yardımı ile ilaçlar yapılıyordu. İlaç talep edenler, eczaneden dışarıya açılan pencerenin kenarında oturlardı. Tabip, reçeteleri alır, hâzîne verir, hâzin ilaçları temin eder ve pencere dışında bekleyenlere verirdi. İlaç dağıtımı tamamlandıktan sonra tabip, hâzin ve şarâbdâr eczaneden ayrılır, her üçünün gözetiminde eczane kilitlenir ve mühürlenirdi (Hemedânî, 1356 hş., s. 42, 148-149, 182-183,194).

Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Alâuddîn Hindû'yu ihtiyaç duyulan ilaçların Şam, Şîrâz, Anadolu, Hille, Basra ve Bağdad'dan karşılanması konusunda sorumlu kılmıştı. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî ilaç temini konusunda Anadolu'da İlhanlılar adına görev yapan oğlu Celâleddîn'den Anadolu'da yetişen lavanta ve küsküt bitkilerini istemiştir. Reşîduddîn Fazlullah, Kutbeddîn Şîrâzî'ye yazdığı bir mektupta; Hindistan'a bir seyahat düzenleyerek bu coğrafya ile hem siyasî ilişkileri geliştirmek hem de Hindistan'dan çeşitli baharatları İran'a getirmek niyetinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Hâce mektuplarında, Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de üzerinde içerisinde ne olduğu yazılı bin adet Çin yapımı şerbet ya da ilaç fiçisinin olduğundan da bahsetmektedir (Hemedânî, 1358 hş., s. 53-56, 93, 159-168, 237). Fazlullah, vakfından yıllık yedi yüz altmış Tebriz dinarını eczane ihtiyaçları için ayırmıştır (Hemedânî, 1356 hş., s. 224). Her özelliği ile Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'nin eczane bölümü çağının çok ilerisinde olup ilaç üretimi yapan, ilaçlar için gerekli olan baharatları temin eden bir ilaç fabrikası niteliğinde idi.

Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî eczanesinde bulunan ilaçlara ihtiyaç duyanlardan asla maddi bir karşılık istenmezdi, bu kurum tüm gereksinimini vakıflardan karşılamakta idi. Türkistan, İran, Anadolu, Irak, Çin ve Hindistan'dan birçok bitki eczanesinin hazinesinde mevcuttu. Bu dönemde yirmi dört karışımdan oluşan *Tiryâk-i Fârûk*, yeni ve meşhur bir karışım olan *Tiryâk-i Gâzânî* adlı oldukça güçlü etkilere sahip olan karışımlar yapılmakta idi (Hemedânî, 1940, s. 173).

5. İlhanlılar Zamanında Önemli Bir Tıp Kitabı: Tenksûknâme-i der Funûn-i 'Ulûm-i Hitâ'î

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Çinli bir âlim olan Wang-Şu-Hu tarafından yazılan ve daha sonra *Tensûknâme-i İlhanî der Funûn-i 'Ulûm-i Hitâ'î* adıyla Farsça'ya tercüme edilen bir kitaba önsöz yazmıştır. Bu kitap, Çin tıbbına dair bilgiler içermektedir (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., s. 2, 183; Özgüdenli, 2008: XXXV, s. 19-21). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, birçok alanda İlhanlı ülkesinde ıslahat yapan bir vezir olarak karşımıza çıkmaktadır. O, sadece medreseler açan, imar ve iskân işlerini yürüten bir kişi olmamış, aynı zamanda farklı coğrafyalardan kitaplar toplayan, Çin tıbbı ve ilmi hakkında bilgi veren *Tenksûknâme* adlı eseri de Çinçe'den Farsça'ya tercüme edilmesini de desteklemiştir. Gâzân Han zamanında Reşîduddîn Fazlullah'ın desteği ile Çinçe'den Farsça'ya *Tenksûknâme-i İlhanî* adıyla çevirilen bu kitap, Çin tıbbı hakkında önemli bilgiler içermektedir (Nasr, 1350 hş. s. 307).

Tenksûknâme-i İlhanî, Müctebî Mînuvî tarafından 1350 hş. yılında tashih edilmiştir. Tashih edilen bu kitap dört bölümden oluşmaktadır, kitabın ilk bölümünde tıbbî ve ilmî kaidelere yer verilmiştir. Ayrıca bu kitapta nabız ve çeşitleri, on iki organ ve diğer tıbbî meseleler izahatlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu eserde insan bedeninin çeşitli organları açıklanmıştır ve kitap sayfalarının kenarlarında ayrıca Çince şiirlerde mevcuttur (Hemedânî, 1350 hş., Mukaddime). Çin tıbbını anlatan *Tansûknâme*'yi sadece Reşîduddîn Fazlullah'ın desteği ile tercüme edilmiş bir kitap olarak yansıtılmamalı, bu kitap aynı zamanda Çin tıbbının Ön Asya'ya ve belki de Batı'ya tanıtılması olarak da değerlendirilmelidir (Nasr, 1350 hş., s. 318-322).

Sonuç

İlhanlıların etkin olduğu coğrafyada ıslah çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Reform niteliği taşıyan bu çalışmalar İlhan Hülegü'nün Horasan coğrafyasına gelişi ile kendini göstermiştir. Özellikle Müslüman devlet adamlarının ön ayak olduğu ıslahat ve yapılanma faaliyetleri siyasî çalkantılar ile zaman zaman sekteye uğrasa da, özellikle Gazan Mahmûd Han döneminden sonra kendini her alanda göstermiştir. Bu ıslahat ortamından tıp ve eczacılık alanları üzerine ehemmiyetle durulan iki bilim sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nasîreddîn Tûsî, Şemseddîn Cüveynî, Ata Melik Cüveynî, Sa'dü'd-Devle, Kutbeddîn Şîrâzî ve yukarıda belirttiğimiz birçok âlim İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık ilmine gösterilen teveccüh ortamında yetişmiştir. Ayrıca bu dönemde kurulan hastaneler, tıp ve eczacılık alanlarının ilmî anlamda gelişme gösterdiği mekânlar olmuşlardır. Tebriz, Hemedan, Basra, Şiraz, Kirman, Sultaniye ve Reb'î Reşîdî hastaneleri sadece hastaların şifa bulduğu yerler olmamış, aynı zamanda tıp ve eczacılık eğitimlerinin verildiği, ilaçların üretildiği ve depolandığı merkezler olarak görev icra etmişlerdir.

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin kurduğu Dâru's-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî, birçok özelliği ile dünya tarihi açısından çok dikkat çekicidir. Moğol tahakkümünün Yakınoğu coğrafyasına getirdiği yıkımın hemen sonrasında yine Moğol kökenli bir hanedanın yani İlhanlı hanedanının himayesinde Dâru's-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin tesis edilmiş olması oldukça manidardır. Bu külliyyede, tabiplere, tıp öğrencilerine ve bünyesindeki diğer çalışanlara dönemin şartları düşünüldüğünde ictimaî, ilmî ve iktisadî anlamda geniş imkânlar sunulmakta idi. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; her alanda çağının çok ilerisinde bulunan İlhanlı kültür tarihinin önemli bir mevzusu olan tıp ve eczacılık ilimlerinde yaşanan gelişmeler, hem eğitim hem de sağlık teşkilatı anlayışı ile İlhanlı devletinin kültür tarihinde müstesna bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Âbâdî, M. N. (1397 hş.). *Târîh-i Tıb der Îrân Pes ez İslâm*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Abû'l-Farac, G. (1987). *Abû'l-Farac Tarihi* (Cilt 1-2).. TTK.
- Acıduman, Ahmet. (2010). Dârü's-şifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri - Anadolu Selçuklu Dârü's-şifaları Özelinde. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63. 9-15
- Âştîyânî, A. İ. (1374 hş.). *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî* (Cilt 1-2). İntişârât-i Nâmek.
- Bağdâdî, İ. B. (1951). *Hediyyetu'l-Ârifîn* (Cilt 1-2). İstanbul.
- Baron, E. (1351 hş.). *Tıb-i İslâmî*. Bongâh-i Tercume ve Neşri Kitâb.
- Başar, Zeki. (1971). Harput Maristanı. *Dirim Dergisi*. 9, İstanbul, 32.
- Benâketî, F. D. (1348 hş.). *Târîh-i Benâketî*. Tahrân.
- Beyânî, Ş. (1371 hş.). *Dîn ve Devlet der 'Ahd-i Mogûl* (Cilt 1-2). Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Bezvâvî, A. Ö. (1382 hş.). *Nizâmü't-Tevârîh*. Tahrân.
- Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârü's-şifaları*. Ankara.
- Ebrû, H. (1317 hş.). *Zeyl-i Câmi'u't-Tevârîh-i Reşîdî*. Tahrân.
- Ebû Usaybia, M. (1965). *'Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*. Beyrut.
- Ebû Usaybia, M. (1997). *'Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Eflakî, A.(1986). *Menâkıbü'l-Ârifîn* (Ariplerin Menkıbeleri). 1, Milli Eğitim Basımevi.
- Elgood, C. (1934). *Târîh-i Pizeşkî-yi Îrân*, İntişârât-i İkbâl.
- Es-Sakkâr, S. ve Bozkurt, N. (2006). Müstansırıyye Medresesi. *DİA*, 27, Ankara, 121-123.c
- Fuvatî, K. E. (1374 hş.). *Mecme'ul-Âdâb fî Mu'cem'ul-Elkâb*. (Cilt 1-4). Tahrân.
- Gülşenî, S. ve Gaffârî, E. ve Furûzânî, Z. (1391 hş.). Mekteb-i Pizeşkî Şîrâz ez Al-i Buya tâ Âgâz-i Safevî. *Mecelle-i Tıb-i Sonnetî İslâm ve Îrân*, 3, 341-350.
- Hândmîr, G. H. (1333 hş.). *Habîbu's-Siyer* (Cilt 1-4). Kitâbforûş-i Hayyâm.
- Hemedânî, R. (1350 hş.). *Tenkûknâme yâ Tıb-i Ehl-i Hutâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Hemedânî, R. (1358 hş.). *Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî*. İntişârât-i Kütübhâne-i Merkezî.
- Hemedânî, R. (1364 hş.). *Mekâtib-i Reşîdî*. Lahor.
- Hemedânî, R. F. (1356 hş.). *Vakıfnâme-i Reb'i Reşîdî*. Tahrân.
- Hemedânî, R. F. (1374 hş.). *Câmi'u't-Tevârîh*. Tahrân.
- Kesik M. (2020). Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi. *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*. 71, İstanbul. 115- 144.
- Kirmânî, N. M. (1328 hş.). *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târîh-i Karahitayiyân-i Kirmân*. İntişârât-i Esâtîr.
- Kirmânî, N. M. (1338 hş.). *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Kirmânî, N. M. (1359 hş.). *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Köker, A. H.(1992). *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*. Kayseri.
- Kutbî, M. Ş. (1974). *Fevâtü'l-Vefeyât* (Cilt 1-2). Dâr-i Sâdir.
- Mîrhând, M. H. (1339 hş.). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ* (Cilt 1-9). Pîrûz.
- Muallim, Cevdet. (1938). Sivas Dârü's-şifası Vakfiyesi ve Tercümesi. *Vakıflar Dergisi*. 1, Cumhuriyet Matbaası. s. 35-38.
- Muhakkik, M. (1374 hş.). *Mecmu'a-i Mutûn ve Makâlât der Târîh ve Ahlâk-i Pizeşkî der İslâm ve Îrân*. Surûş.

- Murtazavî, M. *Tahkik-i Derbâre-i Dovre-i İlhanân-i İrân*. Tahrân.
- Müctehidî, K. (1379 hş.). *Medâris-i Dânişgâh-i İslâmî ve Garbî der Kurûn-i Vustâ*. İntişârât-i Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî.
- Müstevfî, H. K. (1336 hş.). *Nuzhet'ul-Kulûb*. Donyâ Kitâb.
- Müstevfî, H. K. (1387 hş.). *Târîh-i Guzîde*. İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Nasr, S. H. (1350 hş.). *Mecmu'a-i Hitâbehâ-yi Tahkîkî Derbâre-i Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Nefisî, S. (1363 hş.). *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve der Zebân-i Fârsî*. İntişârât-i Furûğî.
- Nuveyrî, Ş. M. (1423 h.). *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*. 33. Dâru'l-Kutub.
- Önge, Y. (1962). Çankırı Dârü'ş-şifası. *Vakıflar Dergisi*. 5. 251-255.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Globus Dünya Basımev
- Özgüdenli, O. G. (2008). Reşîduddîn Fazlullah-i Hemedânî. *DİA*, 37, 19-21.
- Petruşevsky, I. P. (1344 hş.). *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl (Cilt 1-2)*. Tahrân.
- Rezevî, M. M. (1354 hş.). *Ahvâl ve Âsâr*. İntişârât-i Bunyâd-i İrân.
- Samur, Tahsin. (1997). *Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri*. İstanbul.
- Semerkandî, K. A. (1372 hş.). *Matla'-i Sa'adeyn ve Mecma'-i Bahreyn*. Müessesesi-i İtlâ'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî.
- Sipehsâlâr, F. A. (2011). *Mevlânâ ve Etrafındakiler (Sipehsâlâr Risalesi)*. Pinhan.
- Sunguroğlu, İshak. (1958). *Harput Yollarında*. 1, İstanbul
- Şerbetçi, A. (2002). Kutbüddîn Şîrâz. *DİA*, 26, Ankara, 487-489
- Şîrâzî, C. (1364 hş.). *Hezâr Mezâr Şeddu'l-İzâr: Mezârât-i Şîrâz*. Şîrâz.
- Şîrâzî, Ş. A. F. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Tâcbahş, H. (1375 hş.). *Târîh-i Dâmpişeşki, ve Pizeşki-yi İrân (Dovre-yi İslâmî) (Cilt 1-2)*. Dânişgâh-i Tahrân.
- Ukaylî, S. N. (1337 hş.). *Âsâru'l-Vuzerâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Uslu, R. (1993). Cündişâpûr. *DİA*, 8, 117-118.
- Ünver, A. S. (2014). *Selçuk Tababeti*. TTK.
- Ünver, A. S. (1972). *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*. TTK.
- Vezirî Kirmânî, A. A. H. (1352 hş.). *Târîh-i Kirmân*, İntişârât-i İbn-i Sinâ.
- Yavuz, İ., (2022). *Memlukler Döneminde Tıp (2250-1571)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Zehebî, A. Ş. A. (1993). *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l- Meşâhîri'l-A'lâm*. 52. Dâru'l-Kitâbi'l Arabî.
- Zirikli, H. (1969). *el-A'lâm I-(Cilt 1-19)*. Beyrut.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.